

Szűcs Tibor¹

A KICSINYÍTÉS–BECÉZÉS SZEMANTIKAI– PRAGMATIKAI FUNKCIÓI ÉS NYELVTANI FORMÁI

Abstract

The paper tries to approach the complex system of diminutive-fondling functionally based on semiotic and cognitive aspects and on certain points with typological and contrastive outlook and at last taking into consideration the specific needs of Hungarian as a foreign language. Basically semantic and pragmatic functions are in the centre while the formal aspects of the morphological behaviour of the affixes are in the background in line with the necessary aspect of contrastivity.

Keywords: *diminutive, fondling, functions and forms, semantics and pragmatics*

Kulcsszavak: *kicsinyítés, becézés, funkciók és formák, szemantika és pragmatika*

1. Bevezető gondolatok

A jelen írásban a kicsinyítés–becézés alapvetően kettős és mégis összetett, eleven kapcsolódásokat, összefonódásokat, átfedéseket és átjárhatóságokat mutató funkciórendszerének a magyarban testet öltő formai megnyilvánulásait kívánom röviden áttekinteni – bizonyos pontokon a tanulságosan kínálkozó kontrasztív nyelvészeti párhuzamok (főként német és olasz) példáira is kitékintve, ám voltaképpen mindvégig inkább magának a funkciónak a működését, kisebb részben pedig a formai vonatkozásokat szem előtt tartva.

Előljáróban fontos leszögezni, hogy az egybevetéshez kívánatos *tertium comparationis* szerencsés módon eleve egyértelműen a funkcionális szemlélet jegyében ragadható meg. A szemiotika három morrisi dimenziója szerint ugyanis – a kommunikatív funkció felől a (tágabban) **szintaktikai** érvényű morfológiai formához közelítve – látnunk kell, hogy alapvetően a kicsinyítő (diminutív) funkció mint **szemantikai**, a becéző funkció mint **pragmatikai** jelenség írható le.

Tisztán elvi megkülönböztetés szerint szemantikai értelemben általában a referenciális–denotatív jelentést érintő terjedelmi, mennyiségi, intenzitásbeli kicsinyítéssel van dolgunk (*házikó, asztalka*), pragmatikai vonatkozásban pedig becézés fejeződik ki

1 Dr. habil. Szűcs Tibor, egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem BTK; szucs.tibor@pte.hu

a közvetlenség, kedveskedés, meghittség, kedélyesség, bizalmasság stb. érzelmi konnotációjával (*anyuci, Évike*), illetve látszólagos becézés pejoratív/ironikus (lekicsinylő–becsmérlő) konnotációval (*nőcske, hivatalnokocská*). Kiindulásul fontos ezt a kettős elkülönítést világossá tenni, magát az emocionális viszonyulást kifejező dimenzióváltást illetően pedig azzal számolni, hogy a kognitív alapú szemantika–pragmatikai átváltás a maga polárisan metaforikus értékjelentésével jelenik meg (vö. Szilágyi 1996: 11–58):

- (A) KICSINYÍTÉS → KÖZELÍTŐ BECÉZÉS → VONZÁS
 (B) KICSINYÍTÉS → TÁVOLÍTÓ LEKICSINYLÉS → TASZÍTÁS

Ez utóbbi, pejoratív irányú átváltás tehát negatív értékjelentést (rosszallást, elmarasztalást, lenézést, lekezelést, lefokozást) társít az ironikusan, parodisztikusan beállított (látszólag becéző) alakhoz. Ezáltal a kisebb (lekicsinyítő) beállításban a VONZÁS helyett a TASZÍTÁS érvényesül.

Kognitív szempontból szélesebb összefüggésben is belátható Lakoff és Johnson (1980) meggyőző szemléletmódja, amely szerint még a kicsinyítő–becéző képzők grammatikai síkján is metaforizációs folyamatokat fedezhetünk föl, hiszen jól megfigyelhető, hogy a nyelvhasználat tapasztalati összefüggésen alapulva kiterjeszti az eredetileg konkrét denotátumok kicsinyítésére irányuló referencia hatókörét az elvontabb tartományokra is (vö. Tolcsvai Nagy 2013: 169–170).

2. Szemantikai kicsinyítés vagy / és pragmatikai becézés

A további közelebbi vizsgálódás során azonban megmutatkozik, hogy a beszédhelyzetből, illetve a szövegösszefüggésből kiragadva nem mindig egyértelmű (1) még a szemantika–pragmatika elhatárolás sem, sőt (2) a pragmatikai funkcion belüli értéktulajdonítás sem; (3) bizonyos esetekben pedig tovább árnyalja az összképet, hogy magát a szemantikai értelmű kicsinyítést is kiválthatja alapvetően pragmatikai funkció. Ez utóbbi történik általában a gyermek- és dajkanyelvben, a mese (mesélés) nyelvi világában, részben pedig a manapság éppen túlzó tendenciát mutató ún. édi nyelv, illetve „tündibündi nyelv” esetében (Balázs 2001: 223; vö. Lackfi 2014).

A családi közvetlenség meghitt hangnemében gyakorta találkozhatunk efféle becéző megszólításokkal: *anyu(ka) – apu(ka), anyuci – apuci, anyácska / anyácskám – apácska / apácskám* stb. Ezek főként gyermek–szülő viszonylatban megszokottak, számos esetben tapasztalhatjuk azonban, hogy egyes familiáris megszólítások szélesebb körökre is kiterjeszthetők, természetesen sajátosságosan bizalmas, olykor tréfás stílusértékben: *fiacskám* (akár idegen fiúra is), *apuskám / atyuskám* (barátra stb.), *kicsikém* (házastársra, barátnőre stb.). Viszont például az *apóka – anyóka* manapság kevésbé megszólító, inkább említő funkcióban élnek, de őrzik a tisztelettelő és egyben meghitt kedveskedő viszonyulás érzelmi töltetét. A *nénike / nénikém – bácsika / bácsikám*, illetve az *asszonyka / asszonykám* esetében pedig kettős funkció működik a fentiek értelmében. Mindezek együtt jól szemléltetik, hogy a pragmatikai funkció mindazonáltal

széles skálán árnyalt konnotációkat képes hordozni. (A *hölgyike*, *nőcske* stb. lekezelő, illetve rosszalló értelemben említő típusáról a későbbiekben lesz szó.)

Az elsőként említett alapfunkcióhoz érdemes művészi szövegekből vett példákat is idézni:

(1)

– Ah, maga az, *apuci*? Hol jár itt, ahol a madár se jár?

(Mikszáth Kálmán: A fekete város. 1911)

(2)

– Azt mondja, *mamácskám*, hogy sír, hát hogy vegyük ezt most?

– Oktondi vagy, *fiacskám*!

(Mikszáth Kálmán: A fekete város. 1911)

(3)

„Édes *fiacskám*, egy kis sajtot ennék”

(Kosztolányi Dezső: Halotti beszéd. 1935)

(4)

Én édes, jó *apácskám*... [O mio *babbino caro*]

(Puccini: Gianni Schicchi – Lauretta áriája. 1918; Nádasdy Kálmán ford. 1922)

A fenti családias becéző alakok hol csak egyszerűen képzős, hol pedig azt még E/1. birtokos személyjellel is megtoldó formában jelentek meg. Figyelmet érdemel, hogy ugyanez a birtokos alak – vocativusi használatban – éppen a természetéből adódó személyes közvetlenség révén lényegében akár még képző nélkül is betöltheti hasonló szerepét: *kicsim*, *kedvesem*; *szívem*, *kincsem*, *rózsám*, *galambom*; *komám*, *barátom*, *apám*, *öregem*; *Péterem*, *Évám* stb.

Az alábbi példák talán jól szemléltetik, milyen könnyedén képlékeny tud lenni az átmenet a kicsinyítés és a becézés határán mozogva:

(5) Megsérült a madárfióka lábacska.

(6) Petike, gyógyul már a lábacska?

(7) Bibis a lábikó, Petike?

Az első példamondat még felnőttek kommunikációjában is referálhat a fészekből kiesett madárka valóban kis méretű testrézére, ugyanakkor érzelmi viszonyulást is kifejezhet. A második esetben a becéző megszólítás fölerősíti a kicsinyített testrészt kedveskedő megnevezését, a harmadikban pedig a gyermek- és dajkanyelvi melléknév teszi még egyértelműbben becéző értékűvé a láb kicsinyítését is. Hasonlóképpen összefonódhat gyakran a szemantikai és a pragmatikai jelleg egyéb párhuzamos alakváltozatok használatakor (*házikó* – *házacska*, *ládikó* – *ládácska*), illetve újra és újra megtapasztalhatjuk, hogy a pragmatika felülírhatja a szemantikai alaphelyzet funkció–forma viszonyrendszerét. Miként az alábbi példasorban is:

(8) A kiskutya gazdája rendszeresen eleget tesz az eboltás kötelezettségének.

(9) A kutyust éppen sétáltatja a gazdija.

(10) Kutyuli, hát miféle pórázt tett rád ez a csúnya gazdi?

Első példánk semleges, sőt hivatalos megfogalmazásban említi a lexikai megoldással kicsinyített kölyökkutya tulajdonosát. A második voltaképpen átmenetet képvisel a szemantikai kicsinyítés és a pragmatikai becézés között, amennyiben egyfelől egyesíti a két jelleget akár egyszerre érvényesülve is, másfelől – a beszédhelyzettől, a szövegösszefüggéstől függően lehetséges kétféle olvasata szerint – az értelmezés hangsúlyeltolódásával lehetővé teszi egyik vagy másik domináns kifejeződését. A harmadik esetben viszont mindenképpen inkább a pragmatikai funkciók kerülnek előtérbe, hiszen az amúgy tényleges kicsinyítéssel referenciálisan is kis méretű kutya nagyon is kedveskedő megszólításához még az ő szempontjából együtttérzően megítélt gazdi tréfás elmarasztalása is társul.

A **situatív, illetve kontextuális besugárzás** keretében – a beszélő szándékolt beállítása szerint – különböző funkcionális értelmezést is nyerhet ugyanaz a forma. Példák ilyen eltérő pragmatikai értékű esetekre:

(11) Egy hivatalnokocská folyton akadékoskodva ellehetetlenítette tervezetünket.

(12) Még csak hivatalnokocská, de hamarosan egészen magasra juthat a ranglétrán.

(13) Meg kell hagyni, az új barátnő egészen szemrevaló hivatalnokocská.

Az első példa kifejezetten negatív személyes érintettségről valló mondatbeli helyzetben egyértelműen pejoratív, a második inkább külső körülményekről tanúskodó esetében megértően kicsinylő, a harmadikban pedig elismerően vonzó beállításban szerepelteti a beszélő a kérdéses személyt. Ezen a ponton érdemes megjegyezni, hogy – akár a situatív-kontextuális körülményektől valamelyest eltekintve is, de állami hivatali körökben maradva – az *államtitkárocská* behelyettesítésével a közepső példa nehezen lenne elképzelhető, hiszen ez már meglehetősen magas rangot képvisel; az első és a harmadik is inkább csak abban az esetben, ha az alapvetően pragmatikai jellegű negatív beállítás némi szemantikai kicsinyítéssel is járna, vagyis az illető feltűnően alacsony termetű vagy a beosztáshoz túlságosan fiatal lenne. (Testesebb és korosabb, sőt komor tekintetű, igazán morcosan férfias államtitkára már nehezen vonatkoztathatnánk.)

Hasonlóképpen teljesen eltérő értékkel hatnak az alábbi szlenges változatok:

(14) Ez a lányka már kész nőci.

(15) Ez a nőci tényleg nagyon süti.

(16) Ez a nőci is finom kis sütemény.

A mikrokontextus hatására itt először még a kicsinyítés és a becézés határán, másodszor helyesen és csinosan vonzóként jelenik meg a kedveskedve becézett nő, harmadszor viszont enyhén elítélő beállítása miatt lekicsinylően pejoratívnak számít a becéző forma, amely ebben az értelemben már közelít az egyértelműen rosszalló, a könnyűvé-rűség konnotációját keltő *nőcske* értékéhez.

Szintén pragmatikai keretben mutatkozhat más jellegű eltérés a pejoratív értékű becézés egyes változatai között is:

(17) Gyere csak, barátocskám, most akkor beszélj végre őszintén!

(18) Persze nem maradhattak ki a közbeszerzésből a barátocskák sem.

A *barátocská* előbbi, megszólító esetében közvetlen közeli lekezelés, az utóbbi példa említéseként pedig bizonyos távolabbi körökre irányuló irónia érvényesül.

Természetesen a prozódiai tényezők is igen jelentős mértékben hozzájárulnak az adott pragmatikai funkció félreérthetetlen egyértelműsítéséhez: a kedveskedés vagy éppen az irónia kifejezéséhez. Például:

(19) Ez a te fiacskád műve, ugye?

Az egyszerű szemantikai olvasat szerint ez lehet elismerő érdeklődés például egy kisfiú ügyes gyermekrajzára vonatkozóan. Pragmatikai telítettségben viszont akár szemrehányás vagy számonkérés is a szülővel szemben, akinek ez esetben nem föltétlenül kisgyermekkorú fia rossz fát tett a tűzre. Ebben a szituációban, illetve kontextusban a rosszallás a prozódia motivált eszköztárával ironikus hangon szólal meg, és ezzel törli a szó szerinti értelmezés kicsinyítéssel kedveskedő szemantikai alapját.

A fentiekben már találkozhattunk olyan esetekkel, amelyek a pragmatikai dimenzióban nem a pozitív (becéző), hanem a negatív (pejoratív) beállítást képviselik. Az országban a kicsinyítő–becéző szerepű képzőkhöz képest ellenkező irányú **nagyító–rosszalló (augmentatív) képzők** is meglehetősen elterjedtek, és külön készlettel rendelkeznek: *-one, -accio* stb. (*stupidone* ‘nagyon ostoba’; *cattivaccio* ‘nagyon rossz’). Ezek funkciómegoszlása tehát ugyanúgy kettős, mint a kicsinyítő–becéző képzőké általában is a különféle nyelvekben, vagyis szintén szemantikai és pragmatikai természetet egyaránt mutatnak:

becézés	kicsinyítés	nagyítás	rosszallás
PRAGMATIKA	SZEMANTIKA	SZEMANTIKA	PRAGMATIKA

Mindebből jól látszik a párhuzamosságon túl az is, hogy eleve kódolva van annak lehetősége, hogy a pragmatika felülírhatja a szemantikát a nyelvnek, a nyelvhasználatnak ebben a részrendszerében is, miként az előzőekben láthattunk erre példákat. Ez a szemiotikai szakirodalomban többszörösen rögzített, szinte már szakmai közhelynek vehető tanulság – a lényegi összefüggések átfedését illetően – egybevág Hjelt (1953: 73–80) feszes színtező képletével a **denotáció–konnotáció** viszonylatában, valamint Fónagy (1966) tézisével a **motiválatlan (digitális) és a motivált (analog) kódolás** viszonyával kapcsolatban (vö. Fülei-Szántó 1994). Arra pedig már még inkább többen rámutattak, hogy a szemantika és a pragmatika legfőljebb elviekben meghúzható határvonala valójában egyáltalán nem éles, inkább elmosódó: részleges átfedések és folyamatos átjárások dinamikus mozgásaitól képlékeny (vö. pl. Szili 2004: 39–64).

3. Kitekintés a formai változatosságra

Valószínűleg éppen folyamatosan jelentkező igényként funkcionális alapokra vezethető vissza, hogy például a magyarban különösen gazdag formavilág, számos elemből és kombinációikból álló változatosság mutatkozik e képzők körében. Erre a sokszínűségre az elsők között utalt már Balassa József és Simonyi Zsigmond Tüzetes magyar nyelvtana (1895: 541–560), amely kb. húsz kicsinyítő képzőt sorol fel. Balázs Géza (2001: 140; 2011) ennél jóval több, legalább félszáz képzőt említ, bár a valós képet szerinte is nyilvánvalóan mérsékléssel árnyalja, hogy ideszámítjuk-e már elavult képzőinket is,

továbbá a sokféle összetett kombinációt képviselő képzőbokrok mindegyikét.

Mindennek nyelvtörténeti rétegzettségéből kiderül, hogy a változatosság a régi-gebben, illetve az archaikus nyelvjárásokban gyökerezik: „Mind állományban, mind gyakoriságban kitűnik a keleti nyelvjárásoknak, a csángóknak és a székelyeknek a kicsinyítő–becéző származékokban való gazdagsága. Ezzel bizonyára összefügg a gyakori-tó igeképzők nagyobb gyakorisága és állománybeli gazdagsága. Mindkét képzőtípus emotív funkciójú ugyanis, és ez erőteljesebb az archaikus peremnyelvjárásokban” (Kiss 2001: 354). Ezzel a megállapítással tökéletesen egybecsengenek Zsemlyei Borbála idevágó írásai (pl. 2003, 2011), amelyek újdonság értékű nyelvtörténeti és dialektológiai adalékokkal szolgálnak – az Erdélyi magyar szótörténeti tár XVI–XIX. századi nyelvi gazdagságából merítve – a kicsinyítő képzős származékok alakulásáról, morfológiai és stiláris jellemzőiről, valamint szociolingvisztikai meghatározottságáról.

A kicsinyítő–becéző képzők rendkívüli **változatosságának** szemléltetéséhez már elegendő ezúttal a mai nyelvhasználatban legismertebbeket idézni: **-cska/-cske:** *fiúcska, Évácska*; **-ka/-ke:** *asztalka, Ödönke*; **-i:** *fagyi, Ági*; **-csi:** *dumcsi, Karcsi*; **-ca/-ce:** *gyerkőce, Teca*; **-ci:** *anyuci, Ancsi*; **-u:** *apu, Etu*; **-us:** *bátyus, Katus*; **-ikó:** *házikó, lábikó*; **-csa/-cse:** *üvegcsce, Marcsa*; **-kó:** *szánkó, Palkó*; **-is:** *Andris*; **-ól/-ő:** *bátyó; Kató*; **-dad/-ded:** *gömbölyded*; stb. (vö. Keszler 2000: 69).

Tipológiai szempontból figyelmet érdemel, hogy a magyarban föltűnően gyakori és erős a flektáló jellegű töváltakozás a kicsinyítő–becéző képzők sokasága előtt, miként flektáló vonásnak könyvelhetjük el e képzők változatos polyszémiaját is. (Sőt más képzőkhöz viszonyítva homonímiájukat is.) Mindez tehát az „ideális” típusú agglutináló jelleg ellenében, a flektáló vonások jegyében érvényesül, hiszen a morféma (funkció) – morf (alak) megfeleltetés 1:1 arányát gátolja. Az említett töváltakozás ugyanakkor valószínűleg e képzők (nyilvánvalóan primer változataik) meglehetősen ősi voltára vall. Ezzel együtt maga a magyar szóképzés egészében agglutináló jellegűnek is tekinthető, hiszen a polyszémia, homonímia vagy szinonímia ellenére az adott alakzatban megjelenő képzők mindig egy bizonyos – egyértelműen azonosítható – morfémafunkciót töltenek be (vö. Kiefer 2003: 201–202). Például a németben viszont általában nem teljesen szabad a rokon szuffixumok (*-chen/-lein*) megjelenése, mert az allomorfiát gyakran morfológiai (fonotaktikai) meghatározottság vezérli: *Spiel-chen* 'játékcscsa, kisdud játék, játszadózás, játszma' – *Äug-lein* 'szemecske' (vö. hasonló alapon: *Gesund-heit* – *Trennbar-keit*). Emellett az egyébként mindig semleges neművé váló származékok az irodalmi és köznyelvi nyelvhasználatban szemantikai kicsinyítésre alapvetően éppen *-chen* és *-lein* képzőkkel élnek, regionális / nyelvjárási szinten azonban ezek, főként az utóbbi – inkább a délnémet nyelvterületen – meglehetősen gazdag alakváltozataival (*-l*; *-le/-li*; *-el*; *-le*; *-erl*; *-la*); személyi becenevek körében pedig leginkább az *-e*, *-i* végződés terjedt el, s közülük az *-i* újabban a csonkított köznevekhez is egyre gyakrabban társul (*Profi, Promi, Prosti*).

Az olaszban igen gazdag kifejezéstár áll rendelkezésre: *-ino*, *-ello*, *-etto* / *-otto*, *-uccio*, *-uzzo*, valamint még kombinált továbbképzéseikkel többszörös kicsinyítéshez: *-icino* / *-olino* / *-ettino*, *-inello* / *-erello* / *-icello*. Néhány példa e változatos – végződésében még a két nyelvtani nemhez is igazodó – képzésekre: *casa* > *casetta* / *casuccia* ('házacska, házikó'), *bambino* > *bambinello* ('kisfiúcska'), *fratello* > *fratellino* ('kisöcs/öcsi'), *sorella* > *sorellina* ('húgocska/hugi'), *finestra* > *finestrella* ('kis ablak'), *vento* > *venticello* ('szellő'),

fiume > *fumicino* ('folyócska'), *pietra* > *pietruzza* ('kövecske'); *Filippo* > *Filippetto*.

Szemiotikai és kognitív szempontból ikonszerű jelműködésre vall, hogy a kicsinyítés / becézés általában a TÖBB–KEVESEBB elv megvalósulását képviseli (vö. Balázs 2001: 141; Bencze 1990: 105), mégpedig a magyarban mindkét változatával: egyrészt a TÖBB képzés / továbbképzés, ikerítés megjelenésével, ráadásul gyakorta halmozhatóan (különösen becéző funkcióval), másrészt pedig éppen KEVESEBB morfológiai forma (rövidítés, csonkítás stb.) révén. A csonkítás tipikusan megszokott velejárója a kicsinyítés / becézés formai megoldásának. Mellőzése bizonyos esetekben egyenesen szokatlanul is hatna: bár a személynevek körében mindkét megoldással élhetünk (*Sándorka* – *Sanyika*), földrajzi nevek egyébként is ma már ritkább eseteiben mégis inkább hajlunk a *Balcsi*-típusú csonkításra, mint a **Balatonka*-féle hosszabb változatra.²

A formai változatosság tetten érhető – az egyébként jellemzően főnévi alapszavakon túl – különféle **egyéb szófajok** rugalmasan illeszkedő kicsinyítő–becéző alakjai-
ban is (ezúttal is inkább csupán ma eleven példákkal):

- (a) melléknemek (jelzői és határozói értékben): *butácska*, *rövidke*, *szegényke*, *nagyobacska*, *jobbacska*; *lassacsán* (vö. n. *schönchen* 'szépecske, szépike'; ol. *piccolo* > *piccoletto* 'kicsiny, kicsike');
- (b) igék: *tanulgat*, *figyelget*, *dolgozgat* (vö. n. *tänzeln* 'táncolgat, szökdécsel');
- (c) (általában igei értékű) udvariassági formulák: *figyu*, *légyszi*, *köszi(ke)*, *bocsi(ka)*, *szióka*, *helóka* (vö. n. *hallöchen*);
- (d) mondatszó jellegű alkalmi képződmények: *nemtudomka*, *keljfeljancsi* (vö. n. *Stehaufmännchen*), „*terülj, terülj, asztalkám*” (vö. n. *Tischleindeckdich*)

Mindez már át is vezet egy másik fontos jelenséggörbe, a kicsinyítő–becéző képzős alakok viszonylag gyakori **lexikalizálódás**ához, amelyre akár éppen a három kiemelten említett nyelv viszonylatában is *jócskán* találhatunk példákat:

- (a) m. *apród*; *egyke*, *fióka*, *járóka*, *mászóka*, *mondóka*; *árvácska*, *estike*, *hajnalka*; *bújócska*, *fogócska*; *részecske*; *katonásdi*, *igazándi*;
- (b) n. *Mädchen* / *Mädel* 'leány' (< *Magd* 'szolgálólány/cselédlány; hajadon'); *Fräulein* 'kisasszony' (< *Frau* 'nő, asszony'); *Brötchen* 'zsemlye' (< *Brot* 'kenyér'); *Küsschen* 'puszi' (< *Kuss* 'csók'); *bisschen* 'egy kicsi, kevéske, falatnyi' (< *Biss* 'harapás'); *Spezi* 'kebelbarát' / 'koffeines limonádé' (< lat. *specialis*);
- (c) ol. *signorina* 'kisasszony' (< *signora* 'asszony, hölgy'); *panino* 'zsemlye' (< *pane* 'kenyér'); *carino* / *carina* 'kedves, csinos' (< *caro/cara* 'kedves, drága'); *cattivello* 'huncut' (< *cattivo* 'rossz'); *particella* 'részecske' (< *parte* 'rész').

Bizonyos mértékig a köznévi lexikalizálódáshoz egészen hasonlóan alakultak a már

2 Kitekintésül a földrajzi nevekhez itt érdemes megjegyezni, hogy a kicsinyítésre és becézésre szintén különösen hajlamos orosz nyelvben nemcsak a *Cár atyuska* népies, mára már devalválódott becézése él, hanem patrióta konnotációval földrajzi névként az *Oroszország anyácska* / *Volga anyácska* (*матушка*) is. A csonkító összevonásra pedig kiváló élő példa az amerikai angolból: *San Francisco* > *Frisco*. – Más kérdés, hogy számos magyar földrajzi név is régről őriz formálisan kicsinyítő képzéseket: *Bányácska* (Széphalom) stb.

anyakönyvezhető becenevek is (*Fanni, Gitta, Kata, Katinka, Magda, Nelli, Panni* stb.).

Ugyanakkor a többször is méltán említett formai változatosság diakrón vetületéből, azaz az egyes formák nyelvtörténeti rétegzettségéből szinte következik is, hogy a lexikalizálódással elveszített (eredeti értelméhez és elevenségéhez képest lényegében demotiválódott), illetve formailag megtévesztő kicsinyítés-becézés fölveti a **remotiváció** igényét (vö. Fónagy 1966), egyben a **produktivitás** változásait is, s ezekkel együtt tekintettel kell lennünk a morfológiában (ki)alakuló bizonyos tendenciákra, korlátozó kötöttségekre és terjedést mutató fejleményekre.

Miként eleve jeleztem, hogy jelen írásomban nem foglalkozom (de kellő terjedelem híján nem is foglalkozhatom) a tárgyalt kérdéskör kifejezetten formai (morfonológiai–morfológiai) részletkérdéseinek alaposabb taglalásával, egyszerűen három idevágó tanulmány kitűnően kidolgozott megközelítésére és eredményeire támaszkodom rövid hivatkozásaimmal. Ráadásul arra a szerencsés helyzetre építve, hogy az egyik szerző pontosan a másik két korábbi írásra reflektál hasonlóan igényes és aprólékosan feszes fejtegetésben, s hogy ezek a megközelítések szándékosan, deklaráltan éppen arra nem kívánnak kitérni, amit viszont magam itt előtérbe helyeztem szerény kereteim között: a szemantikai–pragmatikai funkciók tárgyalására. A következőkben tehát alapul veszem Ladányi Mária (2007: 153–165) esettanulmányát, amelyben a *-ka* és a *-cska* képző morfológiai szabályrendszerét és produktivitását két előzmény, Kiefer (1998: 236–237) és Kiefer–Ladányi (2000: 168–170) továbbfejlesztésével és pontosító részletezésével fejti ki.

A fentiek alapos szembesítéséből, e kérdéses rivális képzők fonotaktikai, hatóköri korlátozásait, egyéb kötöttségét, lexikai akadályozását és termékenységét feltáró eredmények szerint ma már egyértelműen a *-cska* képző vehető alapeset státusúnak, valamint tekinthető produktívabbnak. Ennek nyelvtörténeti–funkcionális és nyelvelméleti magyarázata valószínűleg abból adódik, hogy – a különben is idővel egyre több korlátozásnak kitett *-ka* kicsinyítő erejének demotivációjával és származékainak számos esetben ezért is könnyen bekövetkezett lexikalizálódásával egyébként is előnyhöz jutva – az immár frissebb és testesebb *-cska* erőteljesebben tudja őrizni kettős funkcióját (Ladányi 2007: 153–165), s remotivációs ereje a becéző funkciót is inkább támogatja.

Még a ma leghasználatosabb kicsinyítő–becéző képzők produktivásáról szólva röviden kitérünk az *-i* különleges, különös alaktani viselkedésére és újabban feltűnő terjeszkedésére. Az előbbit illetően Kiefer Ferenc kiemeli annak szokatlanságát, hogy ez a képző mindig a szó valamely csonkított változatához járul (*Ferenc – Feri, Imre – Imi, Miklós – Miki* stb.): „A becenevek képzése sajátságos helyet foglal el a magyar alaktanban. Még a szabályosnak mondható képzések sem az alaktanban megszokott szabályokat követik. A magyarban más ilyen töcsonkítással járó morfológiai műveletet nem ismerünk. Amint fentebb utaltunk rá, a magyarban a szóképzés általában szó alapú, márpedig a csonka tövek nem önálló szavak” (Kiefer 1998: 226–227).

Köznevek kicsinyítő–becéző képzőjeként is hasonlóan, szinte kiszámíthatatlan csonkítással járva viselkedik: *csoki (csokoládé), fagyí (fagylalt), ovi (óvoda)* stb. Bár igazán kicsinyítő képzőként már nem produktív, viszont becéző funkciójával manapság túlburjánzó tendenciát mutat a dolgozat 2. fejezetének elején már említett „édi” nyelv-

használatban: *ari (aranyos), édi (édes), fincsi (finom), ubi (uborka), sali (saláta), ubisali (uborkasaláta), vacsi (vacsora)* stb.

4. Kitekintés a magyar mint idegen nyelv külső szemléletére, avagy *Jancsi (bácsi)* és *Juliska (néni)* esete

A magyar mint idegen nyelv külső (jelesül nyelvtipológiai és kontrasztív nyelvészeti) leírásának igényével mindig fölmerül az optimálisan a funkcionális szemlélet jegyében meghatározandó *tertium comparationis*, amelyet a kicsinyítés–becézés jelenségéhez a bevezetésben szemantikai, illetve pragmatikai keretben helyeztünk el. Közelebbről természetesen egyértelműen a **diminutivum** terminusának formális metanyelvi kategóriájáról van szó. Látnunk kell azonban, hogy szélesebb kiterjesztésben mind inter-, mind intralingvisztikai keretek között fölmerül egy tágabb horizont igénye is, hiszen a funkcionális kognitív nyelvészet szellemében egyébként sem vonható éles határ a grammatika és a szemantika / pragmatika között (vö. pl. Tolcsvai Nagy 2013). Mindehhez számolnunk kell azzal is, hogy a kicsinyítés–becézés funkcionális jelenséggörvénnek egyrészt nincs minden nyelvben állandósult és igazán produktív alaktani kitevője, diminutív képzője (a legismertebb nyelvek közül például valójában az angolban sem; vö. Schneider 2003: 82), másrészt egyéb jelenségekkel is érintkezik, mint amilyen hasonló hatású irányban az udvarias kérés óvatos enyhítése (pl. *Tudnál adni / adnál nekem egy darabka sütit?*; vö. Kugler 2009) vagy éppen a szerénység elve a **pragmatikában** (pl. Szili 2004: 107, 169), illetve ellentétes értelmű irányban, vagyis a nagyító–pejoratív (augmentatív) képzők megfelelőjeként például a lexikai fokozás a **szemantikában** (pl. *koldusszegény*; vö. Székely 2001). Újabban pedig az **evaluatív morfológia** közös keretben, nyelvtipológiai igénytel kísérli meg leírni a két ellentétes irányú szemantikai–pragmatikai értékelést, a diminúció és az augmentáció funkcióit, illetve a diminutívum és az augmentatívum formáit (vö. Körtvélyessy 2014a, 2014b).

Mindebből következően két összefüggésrendszernek is érdemes nagyobb figyelmet szentelni. Az egyik a magyar nyelvben feltárható kapcsolódási pontok kiemelését jelenti, vagyis az imént említett szélesebb keretek tudatosítását: azt, hogy a kicsinyítés–becézés nyelvünkben sem csupán morfológiai szinten, képzőkkel valósul meg, hanem a szó tartományában maradván különféle kicsinyítő értelmű **lexémákkal** (*apró, borsszemnyi, cseppnyi, csipetnyi, fikarcnyi, icipici, iciri-piciri, incifinci, kis, kicsi, kicsiny, mákszemnyi, morzsányi, parányi, pici, piciny, picurka, pindurka, pöttöm, szikrányi, törpe* stb.), a szöveg szintjén pedig például bizonyos beszédaktusok udvarias visszafogottságával.

A másik vonatkozás már nyelvünkből kifelé mutat, vagyis a kicsinyítés–becézés funkcióinak és formáinak tanításakor is tekintettel kell lennünk a nyelvtanulók anyanyelvének és már tanult nyelveik idevágó sajátosságaira is. Ezekről függően egyesek számára az újdonság erejével hat az alapvetően kettős funkciórendszer árnyaltságának jelentősége, és kiváltképpen elsajátítási nehézségeket okozhat a formagazdagság, másoknak viszont (például újlatin vagy szláv nyelvi alapokon) nem jelent meglepetést maga a jelenség, amelyhez akár még elterjedtebben vagy éppen némiképpen szoci-

álisan kiterjesztettebben hozzászokhattak (például a társas közeledést, összetartozást, összetartást ekként is jelző interakciókban). Mindenesetre még az utóbbi célcsoport számára is sok nehézséget tartogathat a magyar kicsinyítő–becéző képzők formai és szófaji változatossága, a meglehetősen gyakori használatuk során fölmerülő kérdés, hogy adott esetben melyik képzőváltozatot lehet, célszerű vagy kell választani.

A magyarul tanulók körében az egyik nagy rácsodálkozást általában mégis leginkább a bokrosodó képzősorok valóságos hungarizmusnak számító többszörös **képzőhalmozása** válthatja ki: *öcs-i-ke, ap-u-ci-ka, bajusz-ká-cska; Mar-i-ká-cska*. Ilyen bonyolult kombinációkat éppen elegendő kihívás a maguk transzparenciájában átlátva egyáltalán felismerni, hiszen aktív használatukra már szerencsére nincsenek rákényszerítve.

Más jellegű problémaként szembesülnek egy további, a szemantika és a pragmatika látszólagos ellentmondásaként megélt, szintén tipikusan magyaros jelenséggel, **Jancsi (bácsi) és Juliska (néni)** megszólításának sajátos esetével. A *Jancsi és Juliska* becenevekkel³ önmagukban még külföldi szemmel sincsen semmi különös gond, legföljebb formailag feltűnik az utóbbiban megfigyelhető képzőhalmozás. Viszont a köznévi becézéssel hozzájuk társuló *bácsi* és *néni* szavakkal kiegészülve általában már furcsán ellentmondásosnak találják az idősebb felnőtt személyek efféle kombinált megszólítását, illetve említését a magyarul tanuló külföldiek, amennyiben mókásan ható kiskorúsítást, illetve az elvárható udvarias tiszteletudás ellenében érvényesülő bizalmaskodást éreznek bele. Magyar nyelvi világunkban magunk azonban ilyenkor is természetesnek vesszük, hogy a kedélyesen meghitt és bensőséges közeledés közvetlenségének pragmatikája felülírja a személytelenebb referenciális viszonyok szemantikáját.

Szemantikai-pragmatikai áttekintésem (a 2. fejezet részben) a nyelvtanítás számára is egyértelműen azzal a tanulsággal szolgál, hogy mindig egy-egy beszédhelyzet, illetve szövegösszefüggés keretében mutassuk be, fedezzük föl az adott funkciót és az annak legmegfelelőbb formát. Mivel a nyelvtanulók általában hajlamosak a számukra különlegesnek számító és a mindenkori nyelvi divat szerint a mindennapokban is gyakran hallott minták használatát túlzásba vinni, érdemes óvatos mértéktartásra, igényes változatosságra és a körülményekhez illő nyelvi magatartásra szoktatni őket legalább a nyelvórák irányítható keretei között. Éppen elég, ha a kollégiumban vagy például a zöldségesnél rendszeres találkozásuk van a terjedő „édi” nyelvvél.

A magyar mint idegen nyelv különösen távolról érkező, illetve az európaihoz viszonyítva teljesen más jellegű kulturális közeghez tartozó tanulóit érdekes magyar szokás szerint akár egy-egy szerepjátékos beszédhelyzet erejéig, akár tartósan, órai jelenlétükre vagy teljes tanulmányi idejükre kiterjesztve – ez utóbbi esetekben persze etikusan az ő beleegyezésükkel – gyakran magyar keresztnevekkel ruházzák fel a nyelvtanárok (rendszerint az eredeti nevük hangzsvilágához, illetve esetleg etimológiájához igazodva, de akár találmokra is). Ennek lehet az autentikus helyzetet előmozdító és egyben szocializáló hatása is, sőt még jól is eshet az érintetteknek a magyaros otthonosság

3 Érdességként érdemes megjegyezni, hogy a magyarul *Jancsi és Juliska* címmel ismert Grimmese eredeti címe (*Hänsel und Gretel*) a délnémet nyelvterületen szokásos képzőváltozatokkal él. Természetesen Itáliában is ismertté vált, de saját olasz címváltozat nélkül.

átérzése, ráadásul becézve a kedvesség közvetlenségének megtapasztalása. Mindenesetre ezen a kereten túl igazából az rendkívül fontos, hogy a nyelvtanulók ezen a téren is megfelelő pragmatikai kompetenciával rendelkezzenek, vagyis ne vesszenek el a kicsinyítés–becézés formagazdagságában, hanem szerezzenek valóban jártasságot a mindenkori szemantikai, illetve pragmatikai funkciók felismerésében és alkalomhoz illő használatában.

Ebben az összefüggésben mindenképpen kiemelten elismerő említést érdemel, hogy Szili Katalin az elsők között ismerte föl a magyar mint idegen nyelv pragmatikai vonatkozásainak jelentőségét, és számos írásában immár folyamatosan hasznos tanulságokkal gazdagítja az idevágó nyelvleírás és nyelvpedagógia magyar szakirodalmát is (pl. Szili 2006).

5. Összegzés

Írásomban a kicsinyítés–becézés összetett kapcsolatrendszerét igyekeztem funkcionális alapon, szemiotikai és kognitív szempontok bevonásával, a kínálkozó pontokon tipológiai és kontrasztív nyelvészeti kitekintéssel, remélhetőleg a magyar mint idegen nyelv sajátos igényeinek is megfelelően megközelíteni. Minthogy az érintett képzők viselkedésének korszerű leíró morfológiai és nyelvtörténeti tárgyalása a magyar szakirodalomban eléggé kidolgozottan és bőségesen rendelkezésre áll, a formai vonatkozásokkal ezúttal csak érintőlegesen, a kontrasztivitáshoz szükséges mértékben foglalkoztam, s a hangsúlyt inkább a szemantikai–pragmatikai funkciókra helyeztem.

Rövid áttekintésem tanulságai – nyilvánvalóan nem meglepő, az újdonság elemi erejével ható módon (hogy a kicsinyítés, illetve a szerénység jegyében maradjak) – a vizsgált témakörre vonatkozóan további adalékokkal szolgáltak a szakirodalom két többszörösen emlegetett megállapításához is: (1) a szemantika és a pragmatika határa korántsem tekinthető élesnek; (2) ha konkrét szöveg(rész)ekben ezek ellentmondásba kerülnek, az értelmezésben végül a pragmatika érvényesül.

A kicsinyítés–becézés magyar nyelvi megnyilvánulásainak tanításában mindenképpen célszerű igazodni a nyelvtanulók adott, magukkal hozott nyelvi mintáihoz, és a formai öncélúságnak még a látszatát is elkerülve és egyben a túlzások kísértő csapdáinak is ellenállva valóban funkcionális motivációval, életszerű helyzetek és összefüggések szemantikai-pragmatikai értelmezési kereteiben tanácsos otthonossá tenni számukra a jelenségkör árnyaltságában és formavilágában történő eligazodást.

Végezetül írásom tanulságainak összegzéseként megállapítható, hogy sok *Katalin* van: *Katalinka; Kati, Katika, Katikácska; Kata, Katácska; Kató, Katóka, Katócska; Katica, Katicácska; Katinka; Katu, Katuci; Katus, Katuska; Katya, Katyus; Katyi, Katyika; ...* Közülük Ünnepeletünknek szóljon: Isten éltesse, *Kati!*

Irodalom

- Balassa József – Simonyi Zsigmond 1895. *Tüzetes magyar nyelvtan történeti alapon 1. Magyar hangtan és alaktan*. MTA, Budapest.
- Balázs Géza 2001. *Magyar nyelvstratégia*. MTA, Budapest.
- Balázs Géza 2011. Gyermekecske, gyermekcske, gyermekcske. Kicsinyítés, becézés. *Édes Anyanyelvünk* 2011/3: 5.
- Bencze Lóránt 1990. Ikonicitás és szimmetria a magyarban. *Magyar Nyelvőr* 114/1–2: 101–108.
- Fónagy Iván 1966. A beszéd kettős kódolása. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* IV. 69–76.
- Fülei-Szántó Endre 1994. *A verbális érintés*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Hjelmslev, Louis 1953. *Prolegomena to a Theory of Language*. Indiana University, Baltimore.
- Keszler Borbála 2000. A szóképzés (Próbafejezet a Magyar grammatikából). *Magyar Nyelvőr* 124/1: 59–73.
- Kiefer Ferenc 1998. Alaktan. In: É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter: *Új magyar nyelvtan*. Osiris, Budapest, 187–289.
- Kiefer Ferenc 2003. Alaktan. In: *A magyar nyelv kézikönyve*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 185–204.
- Kiefer Ferenc – Ladányi Mária 2000. Morfoszintaktikailag semleges szóképzés. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 165–214.
- Kiss Jenő (szerk.) 2001. *Magyar dialektológia*. Osiris, Budapest.
- Körtvélyessy Livia 2014a. Az evaluatív morfológia értékelése – több nyelv vizsgálatára alapozott elemzés I. *Magyar Nyelv* 110: 169–176.
- Körtvélyessy Livia 2014b. Az evaluatív morfológia értékelése – több nyelv vizsgálatára alapozott elemzés II. *Magyar Nyelv* 110: 293–304.
- Kugler Nóra 2009. Funkcionális grammatikai gyakorlatok a 9–12. évfolyam számára. *Anyanyelv-pedagógia*. 2/1.
<http://www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=153>
- Lackfi János 2014. Koviubi pörivel. <http://www.lackfi-janos.hu/koviubi-porivel/>
- Ladányi Mária 2007. *Produktivitás és analógia a szóképzésben: elvek és esetek*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Lakoff, George – Johnson, Mark 1980. *Metaphors We Live By*. University of Chicago Press, Chicago.
- Schneider, Klaus P. 2003. *Diminutives in English*. Max Niemeyer Verlag, Tübingen.
- Székely Gábor 2001. *A lexikai fokozás*. Scholastica, Budapest.
- Szilágyi N. Sándor 1996. *Hogyan teremtsünk világot? Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára*. Erdélyi Tankönyvtanács, Kolozsvár.
- Szili Katalin 2004. *Tetté vált szavak*. A beszédaktusok elmélete és gyakorlata. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Szili Katalin 2006. A magyar mint idegen nyelv tanítása az ezredfordulón. In: Hegedűs Rita – Nádor Orsolya (szerk.): *Magyar nyelvmester. Magyar mint idegen nyelvi és hungarológiai alapismeretek*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 145–160.

Tolcsvai Nagy Gábor 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Osiris. Budapest.

Zsemlyei Borbála 2003. Szempontok a kicsinyítő képzők történeti vizsgálatához. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények XLVII*: 117–123.

Zsemlyei Borbála 2011. Kicsinyítő képzők az erdélyi régiségben. *Erdélyi Tudományos Füzetek* 268. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.